

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ УКРАЇНИ В 20-ТІ РОКИ ТА ЇЇ ЗНИЩЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЮ СИСТЕМОЮ

Одним із злочинів тоталітарного режиму в СРСР проти свого народу було знищення на кінець 20-х - поч. 30-х рр. кооперативного руху, різних видів кооперації. Складовою частиною кооперативного руху була сільськогосподарська кооперація. Різноманітні процеси його розвитку так чи інакше виявили себе і в ній.

Кооперація України займала домінуюче становище в товарообороті - 43% (держава - 37,4%, приватник - 19,6%, дані на 1 жовтня 1927 р.), різні її галузі мали значну кількість промислових підприємств по виробництву продуктів харчування, предметів домашнього вжитку. Сільськогосподарська кооперація стала головним постачальником промислової продукції виробничого призначення на село, без її діяльності важко уявити розвиток селянського господарства України 20-х років. Наприкінці 1928 р. вона постачала селянському господарству майже всі сільськогосподарські знаряддя, всі міндобрива і сортове насіння, три чверті будматеріалів і більше половини металу. Вона охоплювала до половини (49,5%) планових заготівель найважливіших сільськогосподарських продуктів. Всі види кооперації, як свідчать джерела, працювали з прибутком, забезпечуючи роботою в умовах безробіття десятки тисяч робітників і службовців. Отже, кооперація досить швидко дала позитивні результати в своїй діяльності, бо, за словами її теоретика О.Чаянова, вона «...гнучка в господарській роботі... і з найкращим апаратом там, де вимагається організована місцева самодіяльність, де в кожному окремому випадку треба гнучко пристосовуватися до місцевих умов і враховувати найдрібніші особливості містечка і кожного місця роботи»¹.

Будівництво кооперації в Україні розпочалось з кінця 1921 року і її розвиток був обумовлений тими процесами, що розгорталися в народному господарстві країни, в першу чергу непом. Найважливішими видами кооперації в 20-ті роки були: сільськогосподарська, споживча, кустарно-ремісничя, житлова.

¹ А.Чаянов. Краткий курс кооперации. М., 1925, с. 12.

Вся кооперативна мережа на 1 жовтня 1927 р. мала 37138 кооперативів, в яких було об'єднано 5719596 чол., або майже 20% всього населення.

Впродовж майже всього періоду непу, а не тільки на перших порах, як це стверджується в літературі, селяни, кустарі та ремісники віддавали перевагу невиробничим формам кооперації, які давали можливість розпоряджатися своїми засобами виробництва. Головне місце за чисельністю кооперативів належало сільськогосподарській кооперації, що мала 50,6% загальної кількості кооперативів, друге місце посідала споживча кооперація (разом з транспортною - 23,9%), далі йшли житлова, кустарно-промислова, інвалідна, лісова, рибальська разом з мисливською. Домінуюче становище сільськогосподарської кооперації пояснювалось тим, що в умовах селянської держави в цій формі поєднувався і інтерес селянства і політика держави, яка розглядала кооперацію як основу організаційну форму руху села до соціалізму.

В кооперативному будівництві країни частка України була значною - 27,3% кооперативів і 20,4% членів кооперації, тобто з кожних 4 кооперативів в СРСР 1 був на Україні, з кожних 5 кооператорів - 2.

Отже, уже наведені факти засвідчують цікавий і великий досвід кооперативного будівництва в Україні в 20-ті роки.

Історія кооперації України і окремих її районів ще і сьогодні уявляє майже суцільну білу пляму, бо впродовж багатьох десятиріч входила до заборонених офіційною історичною наукою тем.

Джерельна база її, з багатою статистикою¹, що складалася на основі щорічних обстежень кооперації з 1923/24 по 1927/28 рр., була схоронена від науковців, так саме як і праці дослідників кооперації 20-х років². Започаткувала свою історію сільськогосподарська кооперація України більше сторіччя тому. На час Жовтневої революції її система охоплювала більше половини селянських господарств, зосереджувала значні фінансові засоби, залучені, головним чином, від селянського населення. В період громадянської війни сільськогосподарська кооперація за декретом 27 січня 1920 р. втратила свою самостійність і влилася в одержавлену, по суті споживчу, кооперацію на правах її секції.

З розростанням непу створювалися сприятливі умови для розвитку багатогранних форм власності, і великий соціальний досвід людства - кооперація стає активним елементом еко-

¹ Кооперація на Україні в 1925/26 р. Статистика України. Серія XVI. Кооперативна статистика. Вип. I, № 148, Харків, 1929; Кооперація на Україні в 1926-1927 р. Статистика України. Серія XVI. Т. 1, вип. 3, № 166. Харків, 1929 та ін.

² Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Харків, 1925; Лозовий А. Основи кооперації. Харьків, 1928; Височанський П. Кооперативний кредит. Харків, 1928 та ін.

номічної політики радянської держави. Були повернені притаманні їй природні риси самоврядної організації, проголошено принцип недопустимості втручання в кооперативну роботу. Держава визнала правомірність не лише громадських, а й приватних інтересів трудівника і власника, виробника і споживача, легалізувала приватновласницький інтерес як чинник товарного виробництва - ці нові підходи усували теоретичні перепони для включення кооперації в структуру соціалістичної економіки.

Проте, з самого початку діяльності кооперації в Україні, як і в країні, принципи невтручання держави часто залишалися на папері. Вочевидь, держава, вищі партійні органи, що були по суті державою, приймали закони про діяльність кооперації, визначали межі компетенції кооперативних органів та напрямки діяльності, форми кооперації і таке інше. Цей висновок підтверджують численні рішення з'їздів, конференцій, пленумів ЦК КПРС і компартії України, з'їздів Рад і урядів СРСР і УРСР та інших державних органів про кооперацію впродовж 20-х років. Держава привласнила собі право визначати загальну концепцію кооперативного будівництва - оволодіння кооперацією для піднесення бідняцького господарства, для боротьби з зростаючим куркульством через економічну систему фінансування, організаційну підтримку кооперації¹. Головною і кінцевою метою сільськогосподарської кооперації було визнано піднесення селянського господарства шляхом його усупільнення. Чи були не згодні з такою концепцією розвитку кооперації? Так, і перш за все Чайанов, Кондратьєв, старі кооператори України Батюк, Лозовий, Онуфрієв та інші². О.Чаянов та його однодумці відстоювали повну самостійність кооперації, невтручання держави в її діяльність. Розвиток первинних, найпростіших форм кооперації вони розглядали не як засіб поступового переходу селянського господарства на шлях вищих форм кооперування, а як кінцеву мету кооперативного руху. Кооперація, за їх думкою, це рух соціальний, що є в постійному розвитку, переходить з однієї форми в іншу, живе в різних економічних умовах і відповідно цього і власного розвитку утворює свої організаційні форми. О.Чаянов і його послідовники вважали безпредметною суперечку про переваги великого або малого господарства. Хоча велике господарство має безперечні переваги, але оптимум буде там, де при інших різних умовах буде найменшою собівартість одержаної продукції³.

Створення більш-менш сприятливих умов розвитку села в умовах нспу привело до швидкого зростання

1 КПРС в резолюціях... Ч. 1, 1953, с. 590-591.

2 Чайанов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации М., 1925; Лозовий А. Основы кооперации. Харьков, 1928.

3 О.Чаянов. Оптимальные размеры земледельческого хозяйства. - Труды Высшего семинара сельскохозяйственной экономики и политики. М., 1922, вып. 7, с. 5-61.

сільськогосподарської кооперації. Як уже підкреслювалося, за чисельністю кооперативів і членів в них вона посіла відповідно перше і друге місця. Абсолютна більшість кооперованого в сільськогосподарській кооперації селянства (більш 83%) об'єднувалися в постачально збутових формах, а серед них в універсальній сільськогосподарській кооперації з кредитними функціями (74 %)¹.

Прості виробничі об'єднання (типу меліоративних насінневих) об'єднували 11,5% кооперованих селян, колгоспи 5,5%² (дані на 1 жовтня 1927 р.).

Біднота переважала серед членів колективних господарств (в 1924 р. 77% були бідняки), і це був для неї єдиний шлях покращати своє матеріальне становище. На 1 жовтня 1927 р. бідняки були об'єднані в сільськогосподарські кооперації на 17%, нижчесередні господарства на 25,3%, типово середняцькі на 32,5%, вищесередняцькі на 42,8%, заможні на 28%. Тобто сільськогосподарська кооперація була в основному середняцькою, як і середняцьким стало село. Аналіз матеріалів свідчить, що наприкінці 20-х років сільськогосподарська кооперація діяла в кожному другому селі, об'єднавши понад 50% селянських дворів.

Дослідники мають в подальшому виявити роль сільськогосподарської кооперації в процесі осереднячування і членів кооперації, зокрема. Без сумніву, більш заможні селяни і середняки віддавали перевагу простішим формам кооперації, збуто-постачальним, різним видам спеціалізованих об'єднань, де переваги кооперації дозволяли їм поліпшувати власне господарство. Збуто-постачальні форми сільськогосподарської кооперації за кількістю кооперованих господарств були домінуючими до кінця 20-х років, коли було перервано їх розвиток, а за кількістю кооперативів - до 1926 р., коли почалося інтенсивне зростання спеціалізованих форм сільськогосподарської кооперації, пов'язане з поглибленням інтенсифікації і спеціалізації сільського господарства. Отже, селянство України виявило впродовж 20-х років потужний потенціал в збуто-постачальній кооперації, почало активно освоювати з другої половини 20-х років спеціалізовану кооперацію, бо ці форми найбільше враховували їх життєві і виробничі потреби. А саме ця обставина, як свідчить історія, була проігнорована керівництвом країни, що приступило наприкінці 20-х років до виробничого кооперування, до колективізації. Колективізація і не могла бути інакше як насильницькою, бо селянство, як бачимо, привертало інші форми кооперування на селі.

Зі згортанням непу розпочався і процес згортання, задушення сільськогосподарської кооперації. З 1928 р. першими відчули це машино-тракторні товариства /МТТ/, в яких були

1 Підрахунки автора.

2 Підрахунки автора.

усуспільнені трактори і складні сільськогосподарські машини. Їх зростання почалося лише в 1924 р., в 1926 р. їх було створено вже 3843, в 1927 р. - 5028. З 1928 р. основна кількість тракторів була направлена безпосередньо колгоспам, тракторним колонам радгоспів, з 1929 р. сюди спрямовано було весь тракторний парк. Через те чисельність МТТ стала зменшуватися, їх можливості в обслуговуванні технікою індивідуальних господарств значно скоротилися, а з кінця 1929 р. Наркомзем припинив їх реєстрацію, тобто розвиток МТТ було перервано адміністративним рішенням. Селянство намагалося компенсувати ліквідацію МТТ створенням кооперативних машино-тяглових товариств, де колективно використовувалася тяглова сила і прості машини. Це стало новим явищем в розвитку спеціалізованих форм кооперації і свідченням творчості мас. Ці форми кооперації створювалися з 1928 р., коли значно погіршилися можливості діяльності МТТ, і до кінця 1929 р., коли їх діяльність була також перервана в зв'язку з проведенням політики суцільної колективізації.

Діяльність усіх видів збуто-постачальної і спеціалізованої кооперації була також по-насильницькому перервана з початком масової колективізації. Могутній потенціал сільськогосподарської кооперації, рух по цьому руслі селянства України було перервано. Ліквідація районних ланок сільськогосподарської кооперації була завершена влітку 1930 р. і була приурочена в основному до днів роботи XVI з'їзду партії, з'їзду «наступу соціалізму на всьому фронті».

Думка, що побутувала в історичній літературі, про переростання простих форм кооперації в колгоспи напередодні суцільної колективізації не підтверджується джерелами. Подібні факти були, це природно, але масового процесу не було, масовий перехід до колгоспних форм не планувався органами Наркомзему України, Укрколгоспом ні на 1928, ні на 1929 і подальші роки. Очевидно, сільськогосподарська кооперація не вичерпала своїх можливостей (спеціалізовані форми кооперації тільки підіймалися по висхідній), як не були вичерпані можливості розвитку індивідуальних селянських господарств, і тому не виникало питання про згортання її системи. На XVI партконференції (квітень 1929 р.) відмічалось, що «при максимально можливому розвитку радгоспів і колгоспів основний приріст сільськогосподарської продукції в найближчі роки припаде на індивідуальне бідняцьке і середняцьке господарство..., дрібне господарство не вичерпало і не скоро вичерпає свої можливості»². Планувалася подальший розвиток сільськогосподарської кооперації п'ятирічним планом. Колгоспи в Україні мали охопити тільки

¹ ЦДАВО України, ф. 538, оп. 1, спр. 176, л. 12.

² КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 329.

30,2% сільського населення на кінець п'ятирічки¹, більша частина його мала бути в сільськогосподарській кооперації.

Примусова політика сталінської колективізації перекреслила ці плани, перервала життєдайний процес соціально-економічного розвитку українського села по кооперативному шляху.

¹ Перспективы развития сельскохозяйственной кооперации в СССР. Пятилетний план на 1928/29 - 1932/33 гг. М., 1929.